

PIM IN PRENTEN

De weergave van Pim Fortuyn in politieke tekeningen

A.S. Walter en J.J.M. van Holsteyn

*Humor is a fragile product
that can easily be damaged by academic scrutiny.¹*

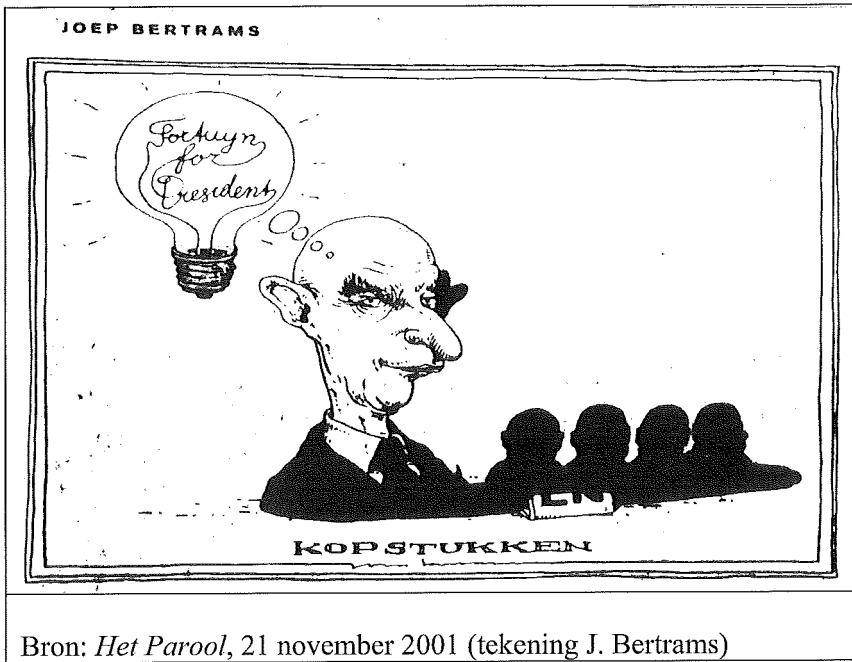
1. Inleiding

De Tweede-Kamerverkiezingen van 15 mei 2002 stonden in het teken van W.S.P. ('Pim') Fortuyn (zie illustratie 1) en zijn Lijst Pim Fortuyn (LPF). Fortuyn haalde de verkiezingen weliswaar niet, dodelijk getroffen als hij was door een aanslag negen dagen eerder, maar zijn geest bleef aanwezig. Onder meer via het 'lijntje' dat sommigen zeiden met hem te hebben en die alom rondwarende geest (zie illustratie 2), was Fortuyn – of eigenlijk: 'Pim Fortuijn (die opereerde onder de artiestennaam Fortuyn)² – ook postuum een politieke factor van betekenis.

De voorspelling van de directeur van onderzoeksbureau Intomart in *de Volkskrant* van 6 mei 2002, dat de LPF op 15 mei de grootste partij zou worden, kwam uiteindelijk niet uit.³ Maar met 17 procent van de stemmen was de LPF goed voor een entree in de Tweede Kamer met een recordscore van 26 zetels, een wat grootte betreft tweede plaats achter de electoraal opmerkelijk presterende christen-democraten onder aanvoering van J.P. Balkenende.

Over Fortuyn is veel gesproken en geschreven, te veel om hier te noemen. Ook aan de manier waarop hij in de media – waarmee een haat-liefdeverhouding leek te bestaan⁴ – aan bod kwam, is aandacht besteed.⁵ Echter, niet alle interessante en relevante facetten van het 'fortuynisme' zijn reeds even uitgebreid aan bod gekomen. In het navolgende besteden we aandacht aan één van de bestaande lacunes in kennis: de weergave van Fortuyn in de politieke spotprent.

Illustratie 1. Fortuyn for President

Illustratie 2. De geest van Pim

Ons onderzoek is exploratief en beschrijvend van aard. Dat kan moeilijk anders. Want hoewel volgens een enkeling het Nederland van de zeventiende eeuw de bakermat was van de spotprent,⁶ er voor Nederland en andere landen al lang aandacht is voor de politieke prent,⁷ en er diverse (oudere) overzichtswerken bestaan,⁸ staat het wetenschappelijk onderzoek ernaar in de kinderschoenen. Zelfs het pleidooi van wijlen journalist en hoogleraar parlementaire geschiedenis N. Cramer om de politieke karikatuur serieus te nemen, resulteerde in niet veel meer dan een lezenswaardige geannoteerde presentatie van prenten.⁹ Dat is trouwens niet typisch voor Nederland: 'many students have been more willing to inform their readers than to order the data'.¹⁰ Ook elders is, als het gaat om de bestudering van spotprenten vanuit sociaal-wetenschappelijk (politicalologisch) perspectief, het aantal publicaties gering.¹¹ '[P]olitical cartoons are not a thoroughly researched field anywhere'.¹²

Het gebrek aan wetenschappelijk verankerde kennis kan mede verklaard worden uit de veelzijdigheid van het te bestuderen verschijnsel. De bestudering vanuit een (benodigd) multi- of interdisciplinair perspectief loopt namelijk gemakkelijk aan tegen de kritiek van monodisciplinaire deskundigen: 'the academic study of caricature and political cartooning has suffered from considerable neglect, partly no doubt because it lies in a peculiar no-man's-land where several disciplines meet, and so tends to be scorned by the purists'.¹³

Maar ergens moet een keer een begin gemaakt worden, hoe voorlopig ook. Dan leent de vraag naar de manier waarop Fortuyn rondom de verkiezingen van 2002 in spotprenten is weergegeven zich prima voor die poging. Niet alleen vormen maatschappelijke en politieke crises – en de opkomst van Fortuyn kan zo worden gezien¹⁴ – in de regel een vruchtbare voedingsbodem voor spotprenten, maar in het algemeen is aandacht voor de spotprent in een tijd dat sprake zou zijn van een groter wordende kloof tussen burger en bestuur en toenemend politiek cynisme op haar plaats. Immers, als de media hun steentje bijdragen aan de mate van cynisme op massaniveau, dan mag de spotprent niet over het hoofd worden gezien.¹⁵ Tekenaars leveren tenslotte een eigen bijdrage aan de publieke opinie. 'A political cartoon is worth looking at just because it is enjoyable to stick pins into fools and villains or to watch others do it. It also provides important data for the students of politics. The cartoonist is part of that linking process which connects the general public and its political leaders – a give-and-take rough and tumble out of which comes what the pollsters call public opinion'.¹⁶

Journalisten kunnen kritisch, sceptisch of cynisch zijn in de wijze waarop zij het politieke bedrijf en zijn hoofdrolspelers in kaart brengen, maar voelen altijd enige druk om te streven naar evenwicht in de berichtgeving. Die uit de aard en ethiek van het journalistieke ambacht voortko-

mende kracht naar berichten met een zeker enerzijds-anderzijds-gehalte ontbreekt zo goed als geheel bij politieke tekenaars: 'the work of political cartoonists tends to reinforce almost completely the negative images of politics and politicians, with almost no countervailing positive images. Depending on how influential we judge such cartoons to be in the formation of popular images of politics... this can be a minor or a significant promotor of popular cynicism about politics'.¹⁷

Op de vraag naar de invloed van de spotprent op de mate van cynisme wordt in het navolgende niet ingegaan. Behandeling van die vraag is gezien de wetenschappelijke stand van zaken (nog) niet aan de orde. Het onderzoek is zoals gezegd exploratief en beschrijvend. Dat laat onverlet dat enige sturing door een inhoudelijke vraag mogelijk was, namelijk die gericht op de vermeende demonisering van Fortuyn. Werd hij in de aanloop van de verkiezingen van 2002 getekend als 'de personificatie van het kwaad'?¹⁸ Juist als sprake zou zijn van demonisering is het niet onlogisch te kijken naar de spotprent. De *cartoonist* heeft nu eenmaal, meer dan de schrijvende pers, een 'licence to mock'.¹⁹ Gevoegd bij de overdrijving die aan het genre eigen is, kan een politieke tegenstander of politiek gevaar als de baarlijke duivel worden afgeschilderd.²⁰ Het is daarenboven eenvoudiger om in een tekening iemand als duivel of duivels neer te zetten dan om dat te doen in een verbale beschrijving. 'Spotprenten zijn metaforen, die op directe wijze iets vertellen over een typerende eigenschap of functie van het beeld'.²¹ In beginsel weerhoudt niets de tekenaar ervan om als zijn bijdrage aan het publieke debat het dreigende kwaad als duivels te verbeelden, om politici te demoniseren: 'cartoonists are not journalists, and they should be accorded extra licence to be extravagant and even unfair in their criticisms of public life... Cartoonists are not an information source; they are part of public debate, ostentatiously engaged in comment rather than reporting'.²² De wijze waarop tekenaars commentaar leverden op Fortuyn rondom 15 mei 2002 staat centraal in ons onderzoek.

2. Opzet en uitvoering onderzoek

De onderzochte periode loopt van augustus 2001 tot en met juni 2002. Op 20 augustus 2001 laat Fortuyn in het televisieprogramma '2 Vandaag' weten dat hij zich actief in de politiek wil begeven. De eerste in het onderzoek opgenomen prent is van 22 augustus 2001 (zie illustratie 3). Het eindpunt van de onderzoeksperiode is lastiger te kiezen, maar om de ontwikkeling enige tijd na de verkiezingen mee te kunnen nemen is gekozen voor een periode lopend tot vijf weken na 15 mei 2002.

Binnen deze periode is een indeling gemaakt naar aanleiding van voor de 'loopbaan' van Fortuyn cruciale gebeurtenissen. Ten eerste is er de

breuk met Leefbaar Nederland na publicatie van het beruchte vraaggesprek in *de Volkskrant* (9 februari 2002), waarvan overigens ‘letter en geest van het oorspronkelijke interview niet in alle opzichten recht werd gedaan’.²³ Ten tweede is er uiteraard de moord op 6 mei 2002. Aldus zijn drie deelperioden onderscheiden: 1) voor de breuk met Leefbaar Nederland (1 augustus 2001 – 9 februari 2002); 2) na de breuk met Leefbaar Nederland maar voor de moord (10 februari – 6 mei 2002); en 3) na de moord (7 mei – 20 juni 2002).

Illustratie 3. Eerste spotprent (in onderzochte periode) over Fortuyn

In het onderzoek zijn tekeningen opgenomen uit het *Algemeen Dagblad*, *De Telegraaf*, *Het Parool*, *NRC Handelsblad*, *de Volkskrant* en *Trouw*. Het betreft hier – al kan over *Het Parool* als landelijke krant getwist worden en laten we *Metro* en *Spits* buiten beschouwing – de belangrijkste landelijke dagbladen. Deze selectie komt goeddeels overeen met die van ander onderzoek naar de campagne van 2002.²⁴ Ook wordt ermee recht gedaan aan de pluriformiteit van de Nederlandse dagbladpers, die voor de schrijvende journalistiek al naar voren kwam in de beoordeling van Fortuyn en zijn LPF (en andere politici en politieke partijen).²⁵

Een spotprent is in het onderzoek meegenomen als Fortuyn erop stond afgebeeld of als het anderszins, weliswaar zonder dat hij zelf op de tekening te zien was, evident was dat de tekening op Fortuyn en zijn politieke rol betrekking had.²⁶ Uiteindelijk kent de verzameling voor de gehele periode een totaal van 102 spotprenten.

De 102 prenten waren niet evenwichtig gespreid over de onderzochte periode (zie tabel 1). In de deelperiode tot en met 9 februari 2002 verschijnen maar weinig tekeningen: de aankondiging van Fortuyn dat hij de politiek in gaat is kennelijk niet direct een rijke bron van inspiratie voor tekenaars. Na het geruchtmakende interview en de breuk met Leefbaar Nederland, en in de periode dat Leefbaar Rotterdam onder aanvoering van Fortuyn de havenstad electoraal op zijn kop zet, neemt het aantal prenten absoluut en relatief (gemiddelde per dag) toe. De piek wordt echter pas in de derde deelperiode, na de moord, bereikt.

In de onderzochte periode telt *Trouw* de meeste spotprenten (31) van Fortuyn, terwijl *De Telegraaf* ver achterblijft en niet eens tot een handvol tekeningen komt (4). Dat laatste is een gevolg van het feit dat deze krant minder spotprenten opneemt en dat het dan veelal gaat om prenten gewijd aan de buitenlandse politiek.

Tabel 1. Spotprenten naar periode en krant, augustus 2001 – juni 2002

periode:	aantal spotprenten	aantal dagen	gem. aantal spotprenten per dag
- voor de breuk met LN (1-8-2001 – 9-2-2002)	22	193	0,11
- na de breuk voor de moord (10-2-2002 – 6-5-2002)	42	86	0,49
- na de moord (7-5-2002 – 20-6-2002)	38	55	0,69
totaal	100%		
N=	102	334	0,31
<i>krant:</i>	aantal spotprenten		
- Algemeen Dagblad	14		
- NRC Handelsblad	19		
- Het Parool	17		
- de Volkskrant	17		
- De Telegraaf	4		
- Trouw	31		
N=	102		

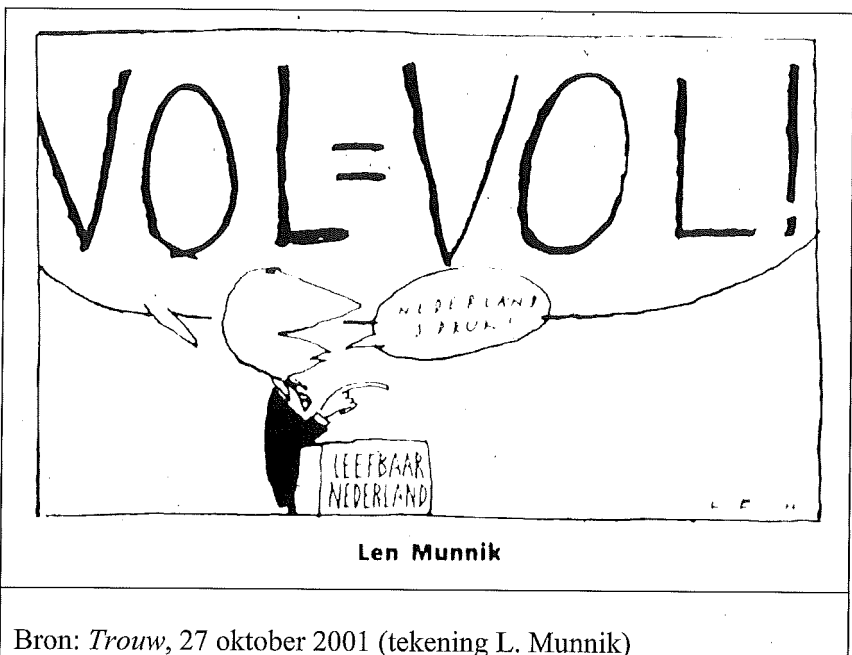
3. Het beeld van Fortuyn in de politieke spotprent

Wat was het beeld van Pim in prenten? Om een antwoord op die vraag te geven zijn deze vanuit diverse gezichtspunten beoordeeld en gekwantificeerd, het risico voor lief nemend dat 'bij zulk een cijfermatige benadering, de caricatuur van het leven wordt beroofd'.²⁷ Achtereenvolgens komen als aspecten van het getekende beeld van Fortuyn aan bod: de thematiek en het soort verkiezingsberichtgeving; het specifieke karakter van de prent; het beeld en de positionering van Fortuyn; en de vraag of de demonisering van Fortuyn in de tekeningen te vinden is.

3.1 Thematiek en verkiezingsberichtgeving

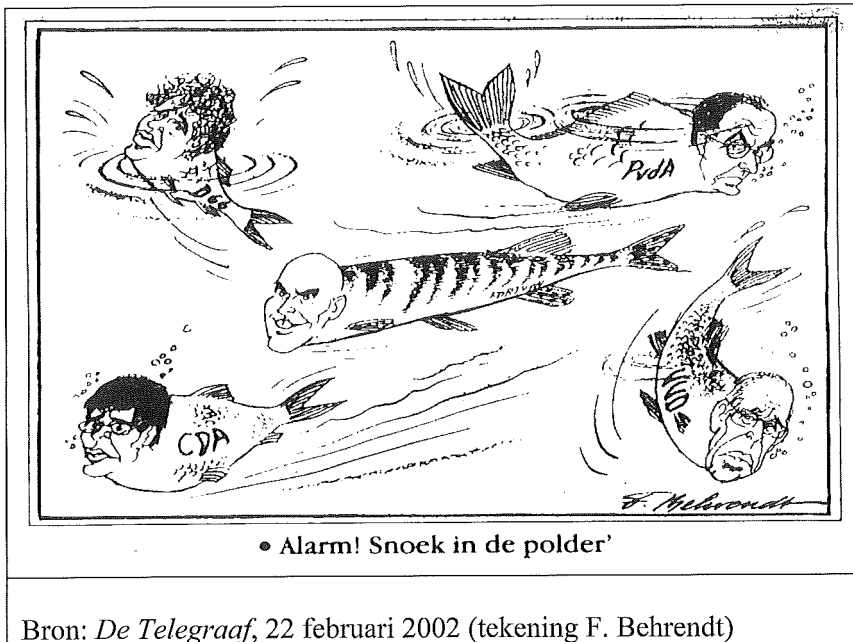
Allereerst is nagegaan of in de prenten een bepaalde thematiek herkenbaar is, en zo ja, wat het dominante thema is. In de poging hier zicht op te krijgen zijn de volgende categorieën gehanteerd: het gedachtegoed, de politieke strijd, een specifieke gebeurtenis, politiek leiderschap, de persoonlijkheid van Fortuyn en de politieke stijl van Fortuyn (plus een restcategorie voor niet te plaatsen tekeningen). Prenten die meer dan één thema behandelden, zijn geordend naar hun dominante thema.

Illustratie 4. Het gedachtegoed van Fortuyn

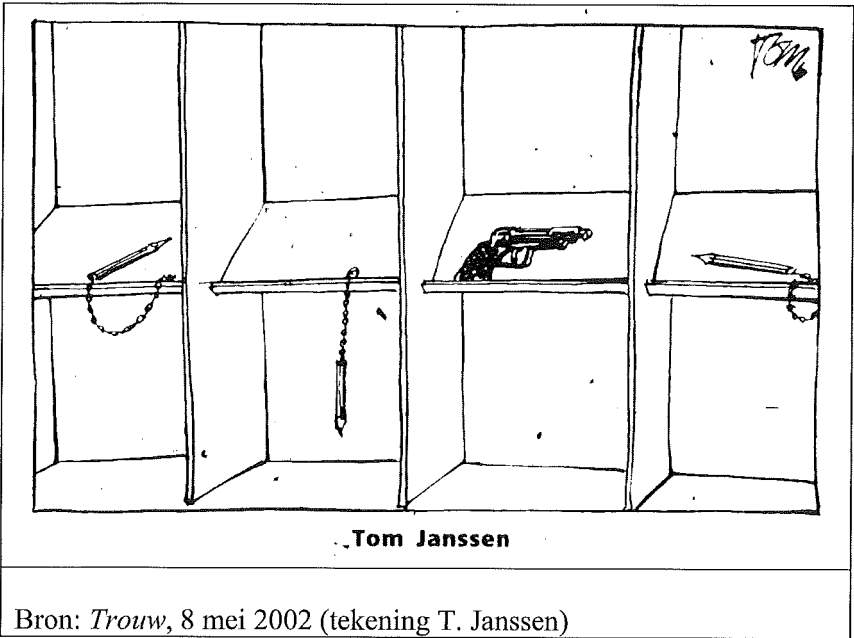
Om een indruk te geven van onze aanpak presenteren we enkele voorbeelden. Zo is de tekening waarop Fortuyn van het spreekgestoelte opmerkt ‘Nederland is druk’, terwijl hij lijkt te willen schreeuwen ‘Vol = vol!’ (zie illustratie 4) opgevat als weergave van zijn politieke opvattingen (*gedachtegoed*). De tekening verwijst naar zijn standpunt ten aanzien van het Nederlandse vreemdelingenbeleid en de vraag hoe dat op een ‘semantisch’ en politiek correcte manier verwoord kan worden.²⁸ In de categorie *strijd* zijn tekeningen over de campagne van 2002, de strijd tussen de lijsttrekkers en de aanvallen van Fortuyn op het paarse kabinet opgenomen (zie illustratie 5).

Illustratie 5. Fortuyn en de verkiezingsstrijd

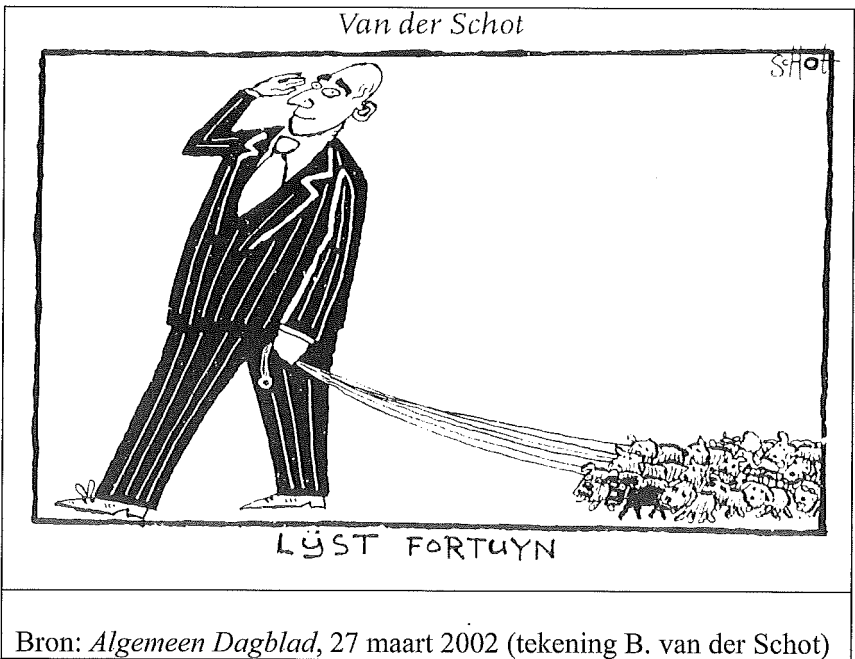

Bij de categorie *gebeurtenis* gaat het niet om thema's maar om specifieke gebeurtenissen, die van grote betekenis zijn (geweest) maar een incidenteel karakter hebben. Zo zijn de moord op Fortuyn hier ondergebracht, het feit dat de verkiezingen in het teken van die moord stonden (zie illustratie 6), en bijvoorbeeld de tekening van de advocaten O. Hammerstein en G. Spong als clowns, namaaktranen latend bij hun nieuwe act: het vervolgen van personen die verantwoordelijk zouden zijn voor de demonisering van Fortuyn (in *de Volkskrant*, 1 juni 2002; tekening J. Collignon; niet gepresenteerd).

Illustratie 6. Gebeurtenis: Tweede-Kamerverkiezingen 15 mei 2002

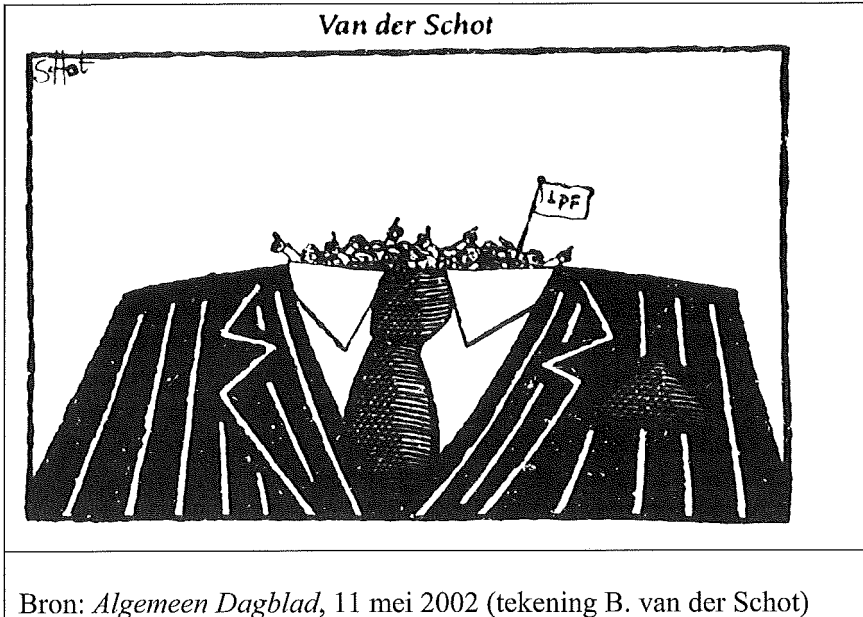

Illustratie 7. Leiderschap Fortuyn

Fortuyn wierp zich op als politiek leider, en in de categorie *leiderschap* zijn tekeningen opgenomen waarbij dit aspect dominant is. Overigens gaat het dan niet alleen om prenten waarin een levende Fortuyn zich als leider gedraagt, bijvoorbeeld met zijn volgelingen letterlijk aan het lijntje (zie illustratie 7), maar ook om prenten waarin, na de moord, het weggefallen leiderschap van Fortuyn de prent domineert (zie illustratie 8). In beide gevallen staat immers leiderschap centraal.

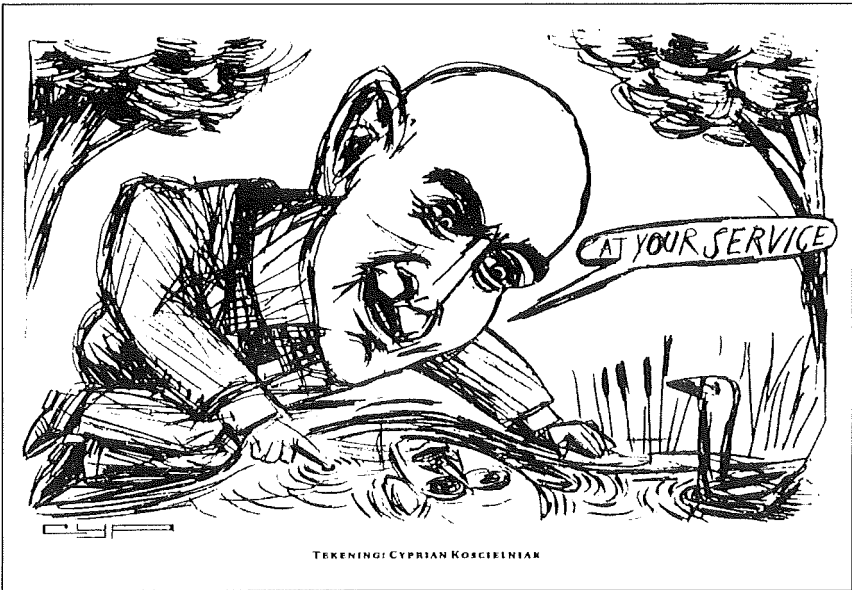
Illustratie 8. Leiderschap Fortuyn

Prenten die verwijzen naar persoonlijke eigenschappen van Fortuyn zijn onder *persoonlijkheid* samengebracht. Bij Fortuyn gaat het veelal om zijn seksuele geaardheid en karakter, waarbij hij bijvoorbeeld als narcist wordt afgebeeld (zie illustratie 9).

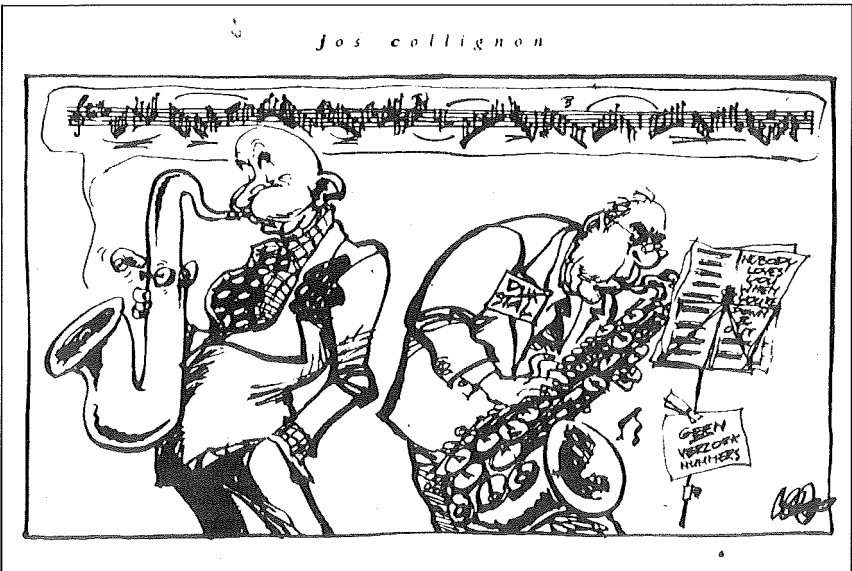
De laatste categorie betreft de manier van politiek bedrijven: *politieke stijl*. De stijl van de nieuwkomer vormde een inspiratiebron voor meerdere tekenaars. Collignon bijvoorbeeld portretteert een soepel spelende Fortuyn naast een vertegenwoordiger van paars en de 'oude politiek', VVD-leider H.J. Dijkstal, die met de grootst mogelijke moeite een mager nootje blaast (zie illustratie 10). *Nobody loves you when you're down and out*, staat er op zijn bladmuziek te lezen; Dijkstal is ook bereid noch in staat verzoeknummers te spelen.

Illustratie 9. Persoonlijkheid Fortuyn

Bron: NRC Handelsblad, 27 nov. 2001 (tekening C. Koscielniak)

Illustratie 10. De stijl van Fortuyn

Bron: de Volkskrant, 30 maart 2002 (tekening J. Collignon)

Als we kijken naar hoe de prenten over de onderscheiden categorieën zijn verdeeld, zien we dat voor de hele periode drie thema's met elk een kwart de meeste ruimte opeisen: het gedachtegoed, de strijd, en specifieke gebeurtenissen (zie tabel 2). Voor de breuk is er wat meer aandacht voor het gedachtegoed van Fortuyn (32 procent), na de breuk maar voor de moord gaat de aandacht vooral uit naar de politieke strijd (38 procent), die na de raadsverkiezingen van maart in alle hevigheid is losgebarsten, en na de moord staan gebeurtenissen centraal (47 procent), eerst en vooral die moord zelf.

Tabel 2. Dominante thema's in spotprenten, naar deelperiode

thema:	voor de breuk	na de breuk, voor de moord	na de moord	totaal
- gedachtegoed	32	24	24	26
- strijd	18	38	16	26
- gebeurtenis	14	12	47	26
- leiderschap	14	7	11	10
- persoonlijkheid	14	7	-	6
- politieke stijl	5	7	3	5
- overig	5	5	-	3
totaal	102%	100%	101%	102%
N=	22	42	38	102

Als naar de afzonderlijke kranten wordt gekeken (voor de hele periode; gegevens niet gepresenteerd) zien we slechts geringe verschillen. In het *Algemeen Dagblad* komt het leiderschap van Fortuyn iets vaker aan bod (21 procent) dan in andere kranten, in *NRC Handelsblad* heeft bijna de helft van de prenten (47 procent) op een gebeurtenis betrekking, en in *Het Parool* dekken de thema's gedachtegoed en strijd in totaal 70 procent van de prenten, meer dan bij andere kranten. Maar de verschillen tussen kranten zijn klein en overigens lastig te interpreteren vanwege het kleine aantal tekeningen per krant.

Vanuit nog een tweede optiek is gekeken naar de inhoudelijke accenten die door tekenaars zijn gezet. Hier is aansluiting gezocht bij de karakterisering van berichtgeving tijdens de verkiezingscampagne in termen van inhoudelijk, *horse-race*- en *hoopla*-nieuws. Kenmerk van inhoudelijke tekeningen is dan dat zij 'de kiezer informatie verschaffen over het gevoerde beleid en de voornemens die partijen en politici hebben voor het in de nabije toekomst te voeren beleid'; *horse-race*-tekeningen zijn er 'over en naar aanleiding van opiniepeilingen en electoraal onderzoek'

en hebben betrekking op ‘de electorale en mediastrategie van partijen, speculaties en beschouwingen over de samenstelling van de nieuwe regeringscoalitie, en dergelijke’; en hoopla-tekeningen zijn prenten ‘die een sfeerverslag geven van de campagne, de veelal rituele en ontspannen beelden van politici op pad. Ook berichtgeving over het persoonlijke leven van politici wordt tot hoopla gerekend’.²⁹

Als we kijken wat deze strikt genomen oneigenlijke want niet voor tekeningen ontwikkelde categorisering oplevert, zien we dat over de hele periode bezien hoopla-tekeningen domineren (zie tabel 3). De helft van de tekeningen valt in deze categorie, terwijl de overige tekeningen zich gelijkmatig over de andere categorieën verdelen. Aldus geven spotprenten een ander beeld van de campagne dan de geschreven berichtgeving, waar horse-race domineerde en hoopla-berichten na inhoudelijke de derde plaats innamen,³⁰ of de berichtgeving in het NOS-Journaal en RTL-Nieuws. In dat televisienieuws was een redelijk gelijke verdeling over de drie groepen berichten aanwezig, met hoopla op de derde plaats, op kleine afstand van inhoudelijk en horse-race-nieuws.³¹

Tabel 3. Aard verkiezingsboodschap in spotprenten, naar periode

aard boodschap:	voor de breuk	na de breuk, voor de moord	na de moord	totaal
- inhoudelijk	32	24	24	26
- horse-race	18	38	16	26
- hoopla	50	38	61	49
totaal	100%	100%	101%	101%
N=	22	42	38	102

Uitsplitsing naar deelperiode toont dat het overwicht van hoopla-tekeningen vooral na de moord op Fortuyn zichtbaar is, onder meer omdat tekeningen die op een specifieke gebeurtenis betrekking hadden (dat wil zeggen de moord en de gevolgen daarvan) in deze categorie zijn geplaatst. In die laatste periode is uiteraard (zie noot 30) het aandeel van horse-race-tekeningen gering. Overigens is de indruk dat tekenaars meer dan journalisten aandacht voor hoopla hebben niet puur een artefact van de onderzoeksmethode; in de eerste deelperiode zijn hoopla-tekeningen goed voor de helft van alle tekeningen, en in de tweede is met 38 procent eveneens een prominente plek gereserveerd voor dit soort prenten.

Wat afzonderlijke kranten betreft (gegevens niet gepresenteerd), neigen vooral *Algemeen Dagblad* en *NRC Handelsblad* naar hoopla-tekeningen. In de tekeningen in met name *Het Parool* en *Trouw* komen inhoudelijke aspecten meer aan bod; in deze twee kranten komen net zoveel hoopla- als inhoudelijke tekeningen voor (*Trouw*), of zelfs meer andere dan hoopla-tekeningen (*Het Parool*).

3.2 Karakter spotprent

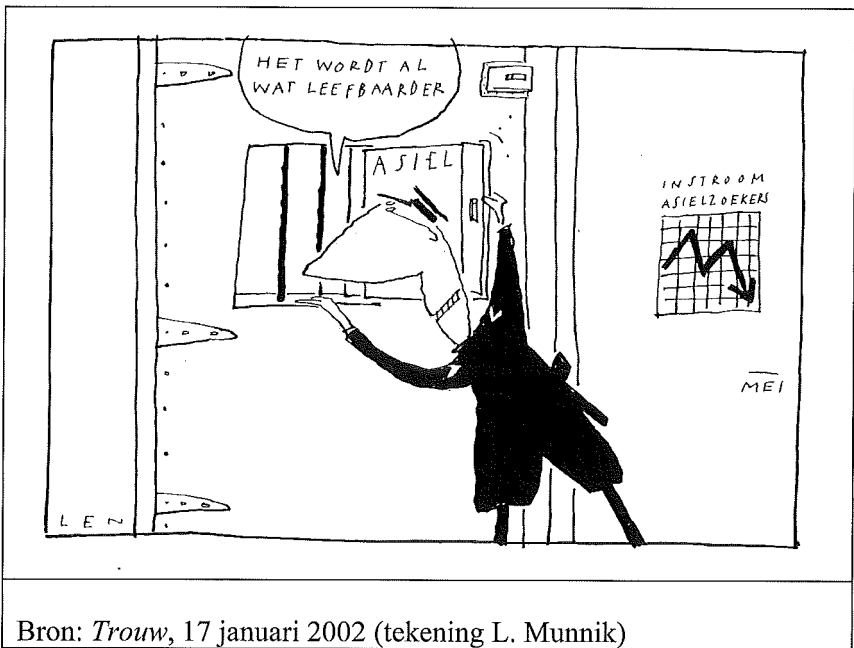
Wat ook de inhoud of strekking van een politieke tekening is, er is in de regel sprake van humor.³² Dat is echter een te brede kwalificatie. In een poging de 'aard' van de humor in kaart te brengen, zijn drie naar hardheid of bitterheid oplopende types tekeningen onderscheiden, gekenmerkt door achtereenvolgens ironie, sarcasme en cynisme. Ironie is dan de mildste vorm: vriendelijke, enigszins bedekte spot. Een tekening waarop men in de kringen van Leefbaar Nederland moeizaam werkt aan de samenstelling van een kandidatenlijst, die zoals bekend uiteindelijk een hoog aantal hele en halve 'Bekende Nederlanders' kende, is een voorbeeld van zo'n ironische tekening (zie illustratie 11).

Illustratie 11. Ironische spotprent

Bij sarcasme is van vriendelijke mildheid geen sprake meer; de toon is harder, de spot meer bitter en bijtend. Dat is bijvoorbeeld het geval als L. Munnik een in uniform gestoken persoon – in overheidsdienst? – laat zeggen dat het al maar leefbaarder wordt als de instroom van asielzoekers keldert (zie illustratie 12). De combinatie van een getraliede deur plus bewaker (?) met de opmerking dat het leefbaarder en ‘dus’ beter is zo, levert een bitter commentaar op het asielbeleid van Nederland op, in het bijzonder het voorgestelde beleid van (de leefbaren van) Fortuyn.

Illustratie 12. Sarcastische spotprent

Bron: *Trouw*, 17 januari 2002 (tekening L. Munnik)

Bij cynisme is het geloof in de goede bedoelingen van politici afwezig. De cynicus spreekt ‘honend of vol spot over de politiek’³³ en als tekenaars ‘tekenen om te ontmaskeren’³⁴ en om de ware aard van de politicus te tonen,³⁵ dan geven cynische prenten aan dat politici er geen edele motieven op na houden. Zo is het bankje lijsttrekkers (A.P.W. Melkert, Dijkstal, Th. de Graaf, P. Rosenmöller en Balkenende) die – enkele dagen nadat Fortuyn is vermoord – oefenen op teksten van Fortuyn (zie illustratie 13) in dubbel opzicht cynisch te noemen. Niet alleen hebben deze politici blijkbaar geen eigen teksten en opvattingen, laat staan *goede* bedoelingen, maar zij proberen daarenboven om, pal na de dood van Fortuyn, zijn plaats in te nemen – ongetwijfeld met het oog op die kiezers die eerder van plan waren om Fortuyn hun stem te geven.

Illustratie 13. Cynische spotprent

Bron: *de Volkskrant*, 11 mei 2002 (tekening J. Collignon)

Voor de onderzochte periode zien we dat bij de afbeelding van Fortuyn de ironische prent dominant is. Van alle tekeningen kent ruimt tweederde deel (68 procent) deze mildste vorm van humor (zie tabel 4). Een kleine minderheid van ruim twintig procent is sarcastisch, en slechts een op de tien prenten kan cynisch worden geacht. Het is niet onmogelijk dat ook milde spot een bijdrage levert aan de vermeende toename van politiek cynisme onder Nederlandse burgers, maar deze gegevens maken duidelijk dat van de politieke tekeningen maar een heel klein deel als regelrecht cynisch gekwalificeerd kan worden.

Uitsplitsing naar deelperioden laat een ontwikkeling zien. Hoewel cynische prenten in alle perioden een kleine minderheid vormen, is er na de moord van cynisme geen sprake meer. Dat wil zeggen: de enige cynische prent in die laatste deelperiode heeft niet direct betrekking op Fortuyn maar op *andere* politici (zie illustratie 13). Ook het aandeel van sarcastische tekeningen is gering vergeleken met eerdere deelperioden. Na de moord is er in de politieke tekening die op een of andere wijze Fortuyn tot onderwerp heeft slechts ruimte voor vriendelijke, milde spot. Geen sarcasme en cynisme meer – de dood stemt mild.

Tabel 4. Humoristische karakter spotprenten, naar periode

karakter prent:	voor de breuk	na de breuk, voor de moord	na de moord	totaal
- ironisch	59	55	87	68
- sarcastisch	23	29	11	22
- cynisch	18	17	3	11
totaal	100%	101%	101%	101%
N=	22	42	38	102

Wat de afzonderlijke kranten betreft blijkt overal ironie te overheersen (gegevens niet gepresenteerd). De uitzondering is *Het Parool*, waarin relatief veel sarcastische prenten staan. *Het Parool* is de enige onderzochte krant waarin meer sarcastische dan ironische prenten verschijnen, en gezien het feit dat deze krant net als de andere kranten wel enkele cynische prenten telde,³⁶ is de aanpak van het fortuynisme in deze krant vergeleken met andere kranten weinig mild of vriendelijk.

3.3 Beeld en positionering van Fortuyn

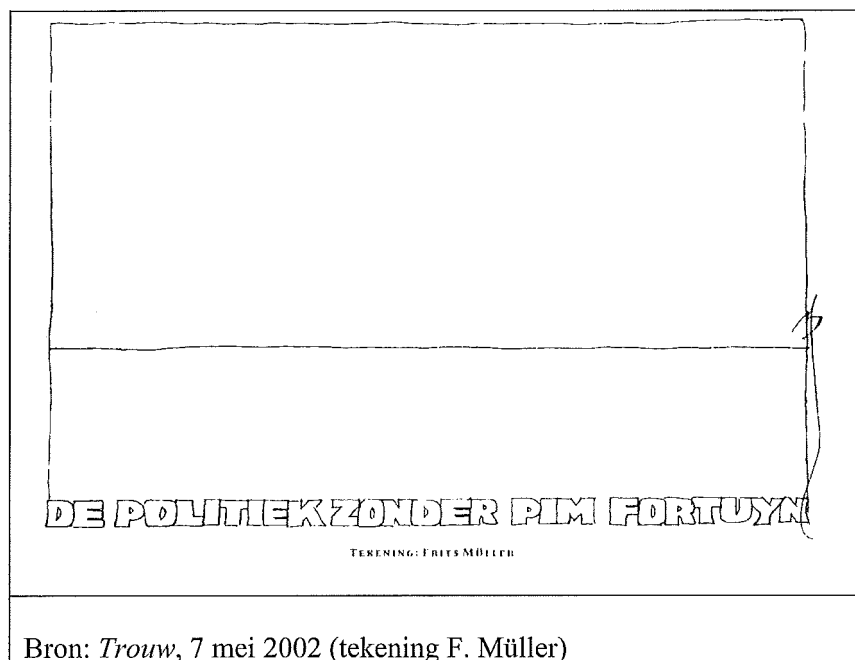
Ons onderzoek behandelt de weergave van Fortuyn in de politieke spotprent, maar dat houdt, zoals is gebleken, niet per definitie in dat Fortuyn zelf op de tekening is afgebeeld. In de meeste gevallen was dat trouwens wel het geval: over de hele periode kwam Fortuyn in tweederde van de tekeningen herkenbaar voor op de tekening (zie tabel 5). Echter, vooral de moord leverde tekeningen op die weliswaar ‘over’ Fortuyn gingen, maar niet zijn beeltenis bevatten. In de deelperiode na de moord kwam Fortuyn nog maar op eenderde deel van de prenten voor. Zijn dood maakte het eenvoudig om andere symbolen te gebruiken om de nadrukkelijke, welhaast voelbare afwezigheid van Fortuyn te tonen, zoals het moordwapen (zie ook illustratie 6) en de lijkwagen, of simpelweg een vlakke leegte of lege vlakte (zie illustratie 14).

Voor de prenten is nagegaan hoe Fortuyn werd voorgesteld. Het ging in eerste instantie om de categorieën: winnaar, verliezer, bedreiger, slachtoffer, leider en volgeling (plus ‘overig’). Omdat al snel bleek dat Fortuyn als verliezer noch als volgeling werd afgebeeld – in beide hoedanigheden slechts één maal, wat op zichzelf relevant is – zijn deze twee tekeningen bij de restcategorie ingedeeld. Zo blijven vier hoedanigheden over en blijkt dat Fortuyn voor de periode als geheel vooral (41 procent) als leider in beeld komt (zie tabel 5). Op de tweede plaats is hij afgebeeld als bedreiger, vooral van de gevestigde orde (zie illustratie 5).

Tabel 5. Weergave Fortuyn in spotprenten, naar periode

Fortuyn op prent:	voor de breuk	na de breuk, voor de moord	na de moord	totaal
- ja	82	91	34	67
- nee	18	10	66	33
totaal	100%	101%	100%	100%
N=	22	42	38	102
Fortuyn op prent als:				
- winnaar	14	17	6	12
- bedreiger	36	32	6	24
- slachtoffer	5	2	43	17
- leider	41	39	43	41
- overig	5	10	3	6
totaal	101%	100%	101%	100%
N=	22	41	35	98

Illustratie 14. Prent zonder weergave Fortuyn zelf

Het is opmerkelijk dat Fortuyn als leider domineert in *alle* deelperioden. Het is dus niet zo dat tekenaars hem pas zo zijn gaan zien na bijvoorbeeld het succes in de peilingen of bij de raadsverkiezingen van 6 maart 2002. De enige verschuiving die we zien over de deelperioden is logisch: na de moord is Fortuyn vaak als slachtoffer geportretteerd, terwijl hij vrijwel niet meer als een bedreiging wordt gezien. Ook na zijn dood blijft Fortuyn trouwens in beeld vanwege zijn ‘leiderschap’.

Voor de prenten waarop Fortuyn zichtbaar is, is ook nagegaan, op basis van de natuurlijkheid van de weergave, zijn houding en zijn gezichtsuitdrukking, of hij negatief, neutraal of positief is afgebeeld. Bepaalde houdingen en uitdrukkingen kunnen worden geassocieerd met positieve dan wel negatieve eigenschappen en in het verlengde daarvan indrukken en oordelen.³⁷ Als we, met alle voorbehoud die deze riskante typering vereist, de tekeningen aldus ordenen, zien we (zie tabel 6) dat hij voor de periode als geheel in de meeste gevallen (45 procent) negatief in beeld komt, vaak neutraal (40 procent) en zelden positief (16 procent).³⁸

Tabel 6. Oordeel in spotprenten, naar periode

oordeel prent:	voor de breuk	na de breuk, voor de moord	na de moord	totaal
- positief	-	18	31	16
- neutraal	33	32	69	40
- negatief	67	50	-	45
totaal	100%	100%	100%	101%
N=	18	38	13	69

Er is wel een ontwikkeling in de tijd zichtbaar, te weten een bijstelling in positieve richting. Voor de breuk met Leefbaar Nederland wordt Fortuyn op geen enkele tekening positief afgebeeld en is tweederde van de tekeningen ronduit negatief. Na de breuk maar voor de moord is de helft negatief, maar komt af en toe (18 procent) een positieve tekening voor. Na de moord is het beeld omgeklapt: nu komen geen negatieve tekeningen meer voor, is de meerderheid (69 procent) neutraal en is eenderde deel (31 procent) positief. Over de doden niets dan goeds. Die neiging werd eerder vastgesteld onder kiesgerechtigden, bij wie de sympathie voor Fortuyn van de ene op de andere dag omhoog sprong;³⁹ politieke tekenaars is kennelijk niets menselijks vreemd.

De pluriformiteit van de dagbladers komt zwak naar voren als de beoordeling van Fortuyn naar afzonderlijke kranten wordt uitgesplitst (gegevens niet gepresenteerd). Hij wordt in ongeveer drie kwart van alle

tekeningen in *Het Parool* – de krant die via J. Bertrams het minst voordelige beeld tekent – en *de Volkskrant* negatief afgebeeld, terwijl dat in *Trouw* en *NRC Handelsblad* in ongeveer een kwart van de gevallen zo is. Het *Algemeen Dagblad* neemt een middenpositie in met ongeveer de helft van de tekeningen in de categorie ‘negatief’.⁴⁰

3.4 Demonisering?

Bij de presentatie van zijn boek *De puinhopen van acht jaar paars* werd Fortuyn getrakteerd op taart. In zijn gezicht. De actievoerders wilden ‘het charisma van de onaantastbare extreem rechtse populist’ doorbreken.⁴¹ Een geschokte Fortuyn sprak premier W. Kok op de actie aan. In zijn ogen moest het afgelopen zijn met de demonisering van zijn persoon en partij. Fortuyn deed een indringend beroep op premier Kok om hem in bescherming te nemen. “‘U bent minister-president van alle Nederlanders, dus ook van mij.’” Kok liet weten de actie “ten zeerste” af te keuren. “Het staat iedere burger vrij zijn of haar mening te uiten. Dat geldt ook voor de heer Fortuyn.”⁴² Nadat op 6 mei de fatale schoten waren gelost, was het volgens sommigen echter wel degelijk de demonisering geweest die het klimaat voor de moord geschapen had.⁴³

De exacte aard van demonisering is niet erg helder (zie ook illustratie 15). In een poging na te gaan of er sprake van was geweest, ging de politicoloog Ph. van Praag ervan uit dat het staat ‘voor het afschilderen van een persoon als de personificatie van het kwaad. In de context van de Nederlandse politieke cultuur betekent dit primair dat politici systematisch op een lijn worden gezet met fascistische en nationaal-socialistische politici uit het verleden’.⁴⁴ Zijn zoektocht in de geschreven pers leverde overigens weinig steun op voor het idee van demonisering: ‘Het aantal artikelen waarin Fortuyn door politici, journalisten of anderen in beschuldigende zin in verband wordt gebracht met politieke demonen uit het verleden is beperkt. De impressie dat dit op zeer massale schaal is gebeurd, is waarschijnlijk ontstaan doordat veel journalisten en (linkse) intellectuelen zich tegen deze vergelijking verzetten of hier kritische kanttekeningen aan wijdden.’⁴⁵

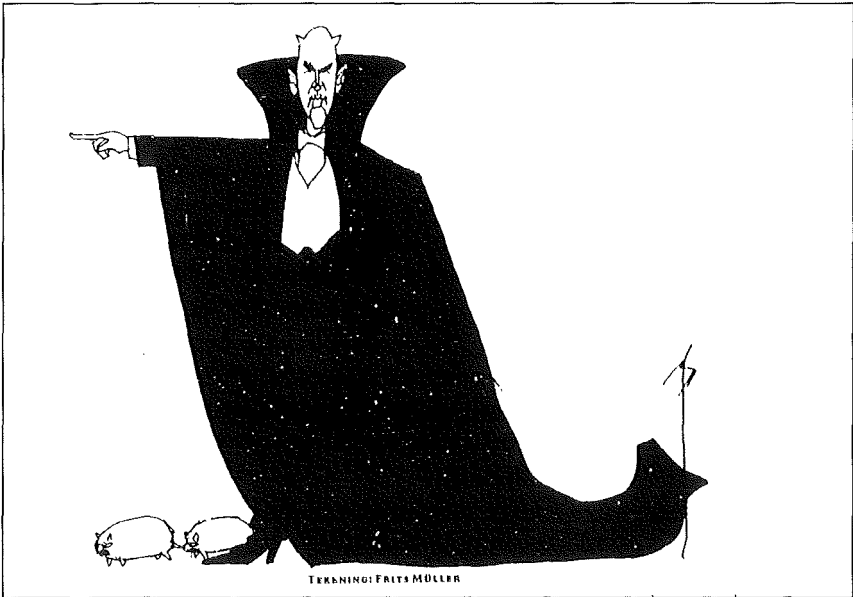
Hoe zat dat met spotprenten, gezien de vrijheid die tekenaars zich kunnen veroorloven? Allereerst is bekeken of Fortuyn wellicht letterlijk als duivel of duivels persoon is afgebeeld. Die wijze van demonisering is minder goed hanteerbaar voor de schrijvende pers, die niet ongestraft een politicus een duivel noemen kan, maar maakt zeker onderdeel uit van het arsenaal aan mogelijkheden van de cartoonist. Als we deze letterlijke invulling geven aan het begrip demonisering, vinden we een enkele tekening die aan de voorwaarde voldoet. Op 9 maart portretteert F. Müller Fortuyn als Mefisto in *NRC Handelsblad* (zie illustratie 16).

Illustratie 15. Demonisering?

Eén duivel maakt echter nog geen demonisering. Als we de ruimere interpretatie van Van Praag als leidraad nemen en werken met het idee dat associatie met een fascistisch of nationaal-socialistisch verleden een politicus beschadigt door 'de besmette identiteit' die dat tot gevolg heeft, dan nog is de oogst mager.⁴⁶ Met enige goede wil kan de prent van B. van der Schot in het *Algemeen Dagblad* van 13 februari 2002, enkele dagen na het beruchte interview waarna ook politici een relatie tussen Fortuyn en extreem-rechts suggereerden, als demoniserend worden opgevat, omdat de beeltenis luguber is maar vooral omdat er in het onderschrift van Extreem (!) Leefbaar Nederland sprake is (zie illustratie 17). Als we 'demonisering' verder oprekken, dan kunnen we een prent meetellen waarop een moslimfundamentalist met koran en een maoïstische gardist met rode boekje, plus Fortuyn, allen met hun eigen boekje staan te zwaaien, voorzien van het onderschrift 'de waarheid' (*Het Parool*, 14 maart; niet gepresenteerd). De suggestie van Fortuyn in het gezelschap van vijanden van de democratie is aanwezig, en dat zou in verband kunnen worden gebracht met demonisering.

Illustratie 16. Demonisering: Fortuyn als Mefisto

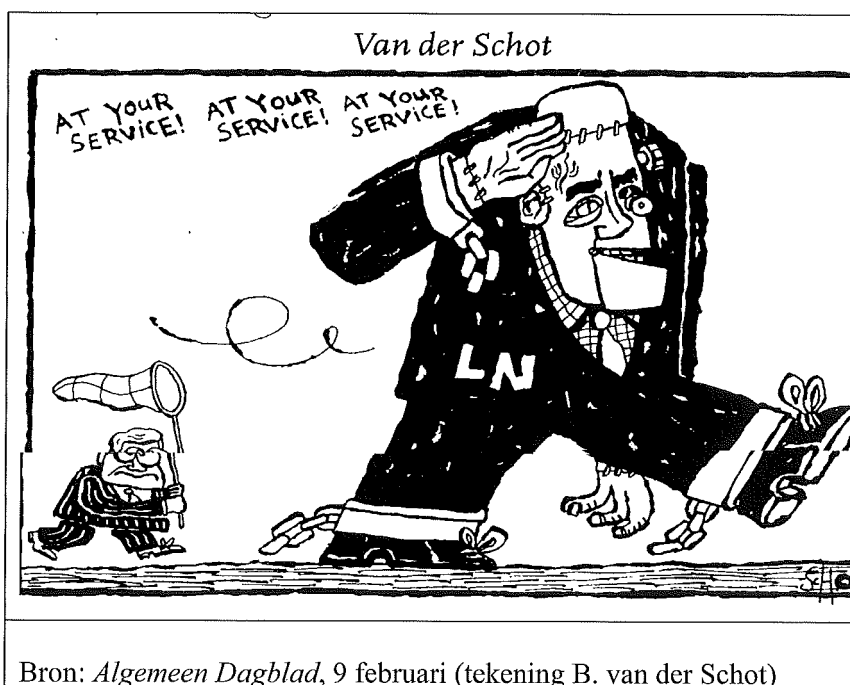
Bron: *NRC Handelsblad*, 9 maart 2002 (tekening F. Müller)

Illustratie 17. Demonisering: Fortuyn en Extreem Leefbaar Nederland

Bron: *Algemeen Dagblad*, 13 februari (tekening B. van der Schot)

Illustratie 18. Demonisering: Fortuyn als Frankenstein

Binnen deze ruime opvatting vallen enkele andere prenten, zoals die met een losgebroken Frankenstein/Fortuyn (zie illustratie 18), maar dan nog halen we voor de hele onderzoeksperiode de tien procent aan demoniserende tekeningen niet (zie tabel 7). Dat dit na de dood van Fortuyn geen passend beeld meer zou zijn is wellicht te begrijpen, gezien ook onze eerdere bevindingen, maar zelfs in de eerste twee deelperioden is in nauwelijks meer dan tien procent sprake van demonisering, hoe ruim en losjes opgevat ook.

Tabel 7. Demonisering Fortuyn in spotprenten, naar periode

demonisering:	voor de breuk	na de breuk, voor de moord	na de moord	totaal
- ja	14	12	--	8
- nee	86	88	100	92
totaal	100%	100%	100%	100%
N=	22	42	38	102

Wat Van Praag aan relativiserende conclusies trok ten aanzien van het geschreven woord in landelijke dagbladen, kan door ons worden overgenomen als we een slotsom formuleren ten aanzien van de spotprent. En ach, wie weet waren de advocaten Spong en Hammerstein al eerder tot dit inzicht gekomen: het gevarieerde gezelschap personen en instanties dat door hen na de moord op Fortuyn werd aangeklaagd wegens het aanzetten tot haat, bevatte geen enkele tekenaar...

4. Slotopmerkingen

Er was een tijd dat machthebbers tekenaars inhuurden voor hun strijd tegen politieke tegenstanders, soms met vergaande gevolgen: 'In 1672 vond de Engelse Koning er een rechtvaardiging in tegen onze republiek ten strijde te trekken.'⁴⁷ Een dergelijk effect heeft een tekening niet zo gauw meer, al is de wereldwijde ophef naar aanleiding van de *cartoons* waarop de profeet Mohammed op onheuse wijze zou zijn afgebeeld een onderstreping van de *impact* die cartoons nog altijd kunnen hebben.

Tegelijkertijd mag ook voor normale omstandigheden niet te snel aan mogelijke effecten van spotprenten voorbij worden gegaan. Het beeld van iemand als de Amerikaanse president R.M. Nixon is bij het grote publiek waarschijnlijk mede bepaald door de manier waarop hij werd getekend: 'indeed countless citizens probably formed their most lasting impression upon first looking into Herblock's [cartoonist Herbert Block, AW/JvH] Nixon, the dark jowls serving as the very image of the sinister'.⁴⁸ In het debat over het groeiend politiek cynisme is dan ook aandacht gevraagd voor de kwalijke effecten van politieke tekeningen. De onderliggende redenering is op zijn minst plausibel: in vele bladen staan regelmatig cartoons, in de regel zijn die cartoons spottend en onevenwichtig, en normaliter hellen zij sterk in negatieve richting over. We hebben dat voor de portrettering van Fortuyn rondom de verkiezingen van 15 mei 2002 kunnen vaststellen.

Het kan zijn dat spotprenten slechts uitdrukking geven aan de tijdgeest en de publieke opinie, reden dat politieke tekeningen in onderzoek een rijke bron van informatie kunnen zijn. 'De caricatuur fungeert achteraf als kenbron voor historisch onderzoek; voor de verzamelaar kan hij een kunstobject worden; juristen treffen hem bij de bestudering van de vrijheid van meningsuiting en politicologen trachten de effectiviteit van de spotprent te meten.'⁴⁹ Echter, de politieke tekening hoeft niet alleen maar spiegelbeeld of lachspiegel van de eigen tijd te zijn, maar kan eigenstandig invloed hebben op die tijdgeest en publieke opinie. Wordt de vergroving van de politieke cultuur in Nederland 'sinds Fortuyn' alleen maar in beeld gebracht en aan de lezer getoond door Müller, of levert hij door zijn tekening een bijdrage, hoe gering misschien ook, aan

het verschijnsel dat hij in kaart brengt (zie illustratie 19)? In de liberale democratie heeft de politieke tekenaar grote vrijheid en is zijn tekening niet voor niets 'a weapon in the battle for public opinion'.⁵⁰

Illustratie 19. Verruwing van het debat: tekening als oorzaak of gevolg?

In het voorgaande hebben we zelfs geen poging gedaan om de werking en de effectieve kracht van dat wapen op waarde te schatten. Wel hebben we laten zien dat politieke tekeningen op systematische wijze en zinvol kunnen worden bekeken en geanalyseerd. Dat was een voorzichtige eerste stap. De weg is nog lang, maar alleen voortgaand wetenschappelijk onderzoek kan inzicht verschaffen in de werking van de politieke spotprent op bijvoorbeeld de publieke opinie, of op de politieke elite. Zonder dat inzicht kan ook een debat als dat over de invloed ervan op politiek cynisme niet verder komen dan een uitwisseling van geloofsartikelen: 'many cartoonists clearly think they are influential. And so do I.'⁵¹ Met deze overtuiging van de Australische wetenschapper M. Hogan is niets mis maar het zou geen argument in een serieus debat mogen zijn, veeleer een vertrekpunt voor onderzoekers. Zoals Hogan zelf waarschijnlijk ook weet: 'There clearly is scope for a great deal more work to be done on cartoons'.⁵²

noten

¹ P. Duus, 'Presidential address. Weapons of the weak, weapons of the strong – The development of the Japanese political cartoon', in: *The Journal of Asian Studies*, 60 (2001), no. 4, 965.

Dit artikel is een bewerking van een paper dat werd gepresenteerd op het Politicologenetmaal 2006, werkgroep 'Politiek cynisme en politiek vertrouwen: twee zijden van eenzelfde medaille?', Den Haag, 18-19 mei 2006, en dat is gebaseerd op A. Walter, *Fortuyn in beeld. De weergave van Fortuyn in de politieke spotprent*, Leiden, 2005.

² B. Tromp, 'De crisis der partijen en enkele voorstellen deze te overwinnen', in: F. Becker e.a., red., *Politieke partijen op drift. Het vierentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, 2003, 121.

³ Zie J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21^e eeuw*, Amsterdam, 19-30.

⁴ Het is op een macabere manier typerend voor deze verhouding dat Fortuyn werd neergeschoten op het Mediapark in Hilversum, na zijn zoveelste interview, dit maal met R. de Wild van Radio 3FM. Op het Mediapark is later overigens een herdenkingsmonument voor Fortuyn geplaatst.

⁵ Zie onder meer K. Brants en Ph. van Praag, red., *Politiek en media in verwarring. De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002*, Amsterdam, 2005; J. Chorus en M. de Galan, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok*, Amsterdam, 2002; J. Kleijnijenhuis e.a., *De puinhopen in het nieuws. De rol van de media bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002*, Alphen aan den Rijn, 2003; J. Kleijnijenhuis e.a., 'Invloed van nieuws: van Pim Fortuyn tot Wouter Bos', in: R. Coops e.a., red., *Een politieke aardverschuiving*, Alphen aan den Rijn, 2003, 89-100; Ph. van Praag, 'Turbulent maar wel echt Hollands: De campagnes van 2002 en 2003', in: Coops e.a., *op.cit.*, 113-128; Ph. van Praag, 'The winners and losers of a turbulent political year', in: *Acta Politica*, 38 (2003), no. 1, 5-38; H. Wansink, *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers*. Amsterdam, 2004.

⁶ I.S. Johnson, 'Cartoons', in: *Public Opinion Quarterly*, 1 (1937), no. 1, 21-44.

⁷ We gaan voorbij aan het mogelijke onderscheid tussen spotprent, kariatuur en cartoon en sluiten ons aan bij de volgende brede omschrijving: "Political caricature" is understood to deal with the ridicule, debunking or exposure of persons, groups and organizations engaged in power struggles in society.' L.H. Streicher, 'On a theory of political

caricature', in: *Comparative Studies in Society and History*, 9 (1967), no. 4, 432.

⁸ Zie onder meer D.H. Couvée, *Protest per prent. Schoppen tegen heilige huisjes*, Amsterdam, 1971; J. van Kuyk, *Oude politieke spotprenten*, 's-Gravenhage, 1940; C. Veth, *De politieke prent in Nederland*, Leiden, 1920.

⁹ N. Cramer, 'De lof der zotheid. Over de politieke caricatuur in Nederland', in: A.W. Heringa, R.E. de Winter en W.J. Witteveen, red., *Staatkundig Jaarboek 1986*, Nijmegen, 1986, 235-273.

En zo is K. van Weringh, die belangwekkende boeken over spotprenten en hun tekenaars op zijn naam heeft staan over bijvoorbeeld Albert Hahn, Fritz Behrendt en Opland, een socioloog en hoogleraar criminologie met een – met alle respect – uit de hand gelopen hobby.

¹⁰ Streicher, *op.cit.*, 427.

¹¹ B. Grofman, 'Richard Nixon as Pinocchio, Richard II, and Santa Claus. The use of allusion in political satire', in: *The Journal of Politics*, 51 (1989), no. 1, 165-173. Zie overigens voor enkele van de schaarse pogingen om cartoons in een electorale context te analyseren J.L. Edwards, *Political cartoons in the 1988 presidential campaign. Image, metaphor, and narrative*, New York, 1997; J.L. Edwards, 'Running in the shadows in campaign 2000. Candidate metaphors in editorial cartoons', in: *American Behavioral Scientist*, 44 (2001), 2140-2151; J.L. Edwards en L. Ware, 'Representing the public in campaign media. A political cartoon perspective', in: *American Behavioral Scientist*, 49 (2005), 466-478.

¹² H. Manning en R. Phiddian, 'In defence of the political cartoonists' licence to mock', in: *The Drawing Board. Australian Review of Public Affairs*, 5 (2004), no. 1, 26.

¹³ W.A. Coupe, 'Observations on a theory of political caricature', in: *Comparative Studies in Society and History*, 11 (1969), no. 2, 79.

¹⁴ Bijvoorbeeld in J. de Vries en S. van der Lubben, *Een onderbroken evenwicht in de Nederlandse politiek. Paars II en de revolte van Fortuyn*, Amsterdam, 2005.

¹⁵ Zie onder meer J.H. Capella en K.H. Jamieson, *Spiral of Cynicism. The Press and the Public Good*, New York, 1997; zie voor Nederland onder meer K. Brants, *Double bind of de ambivalente relatie tussen politiek en media*, Leiden, 2000.

¹⁶ Ch. Press, *The Political Cartoon*, Rutherford, 1981, 11.

¹⁷ M. Hogan, 'Cartoonists and political cynicism', in: *The Drawing Board. Australian Review of Public Affairs*, 2 (2001), no. 1, 29. Zie ook Manning en Phiddian, *op.cit.*; H. Manning en R. Phiddian, 'Censorship and the Political Cartoonist'. Paper presented to the Australasian

Political Studies Association Conference, University of Adelaide, 29 September-1 October 2004; M. Hogan, 'A licence to mock. A response', *The Drawing Board. Australian Review of Public Affairs*, 5 (2004), no. 1, 43-45.

¹⁸ Ph. van Praag, 'De veranderende Nederlandse campagnecultuur', in: Brants en Van Praag, *op.cit.*, 30.

¹⁹ Manning en Phiddian, 'In defence of the political cartoonists' licence to mock'.

²⁰ Het begin van de karikatuur wordt veelal gesitueerd in Bologna in de tweede helft van de zestiende eeuw, met name bij de gebroeders Agostino en Annibale Caracci, kunstschilders die als eersten personen bespotten door 'ritrattini carichi', dat wil zeggen overladen portretten te maken. Bepaalde trekken van het uiterlijk werden extra zwaar aangezet; aldus is overdrijving een oorspronkelijk kenmerk van de cartoon.

²¹ H. Mulder, *Een groote laars, een plumpe voet. Nederland en de Nazi's in spotprent en karikatuur 1933-1945*, Amsterdam/Brussel, 1985, 13.

²² Manning en Phiddian, 'In defence of the political cartoonists' licence to mock', 34.

²³ Wansink, *op.cit.*, 21.

²⁴ Kleijnijenhuis e.a., *op cit.*; Van Praag, 'De veranderende Nederlandse campagnecultuur'.

²⁵ Kleijnijenhuis e.a., *De puinhopen*.

²⁶ Met de meeste tekenaars (negen van de elf) is contact geweest over hun prenten, onder meer om na te gaan of de duiding niet volkomen strijdig was met de oorspronkelijke bedoeling.

²⁷ Cramer, *op.cit.*, 268.

²⁸ Zie onder meer Chorus en De Galan, *op.cit.*, 90 en verder.

²⁹ Ph. van Praag en K. Brants, 'Gefascineerd door de *horse race*. De campagne bij NOS-journaal en RTL-nieuws', in: Brants en Van Praag, *op.cit.*, 69.

³⁰ K. Heijting en R. de Haan, 'De gestage teloorgang van politieke inhoud. Campagnes in vijf landelijke dagbladen', in: Brants en Van Praag, red., *op.cit.*, 44-65. De onderzochte periode voor de tekeningen loopt door na 15 mei, als de campagne is afgelopen, wat tot gevolg heeft dat het aantal *horse-race*-tekeningen lager zal uitvallen.

³¹ Van Praag en Brants, 'Gefascineerd door de *horse race*, 72.

³² Zie onder meer Coupe, *op. cit.*; Duus, *op. cit.*, Press, *op.cit.*

³³ P. Schyns en F. van Dorp, 'Cynisme van regenton tot opblaasbaar parlement', in: P. Dekker, red., *Politiek cynisme*, Den Haag, 2006, 33.

³⁴ Aldus ook de passende titel van een boek van K. van Weringh over de beroemde tekenaar Albert Hahn: K. van Weringh, *Tekenen om te ont-*

maskeren, Amsterdam, 1969.

³⁵ 'Political caricature exposes for all to see the character and personality of our politicians. They try to answer for us that haunting political question – "What is X really like?"', aldus Press, *op.cit.*, 49.

³⁶ Met uitzondering van *De Telegraaf*, maar van deze krant maken slechts vier (ironische) prenten onderdeel uit van het onderzoek.

³⁷ Zie verder Walter, *op.cit.*, 31; W. Kielich, *Kijk op het gezicht. Wouter Lap karikaturenboek*, Apeldoorn, 1974.

³⁸ Hier is niet onderzocht hoe dit voor andere politici is. Dat maakt het onmogelijk om te constateren of Fortuyn negatiever dan anderen in beeld is gebracht of niet. Tevens dient men zich nogmaals te realiseren dat de hoofdpersonen in cartoons in de regel weinig positief worden geportretteerd. Het is precies dat punt dat Hogan zorgen baarde en aanleiding was voor zijn pleidooi voor terughoudendheid bij het altijd maar negatief 'neerzetten' van politici: 'Politicians are not saints, and some are scoundrels and hypocrites, but for a hundred and fifty years they have helped sustain one of the most democratic and well administered political systems in the world. I am happy giving cartoonists a licence to mock, but is it too much to ask that, just occasionally, credit be given where credit is due?' Hogan, 'A licence to mock: A response', 45.

³⁹ Zie J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 'Never a dull moment: Pim Fortuyn and the Dutch parliamentary election of 2002', in: *West European Politics*, 26 (2003), no. 1, 41-66.; Van Holsteyn en Den Ridder, *op.cit.*, 137 en verder.

⁴⁰ Hoewel het gaat om een analyse op basis van een beperkt aantal gegevens, laat uitsplitsing van beoordeling naar thematiek zien dat een negatief beeld relatief vaak voorkomt als het gedachtegoed van Fortuyn en zijn LPF aan de orde is (en in alle gevallen zijn persoonlijkheid, maar hier gaat het slechts om in totaal vijf tekeningen).

⁴¹ Geciteerd in *Algemeen Dagblad*, 15 maart 2002.

⁴² *Trouw*, 15 maart 2002.

⁴³ Zie onder meer *de Volkskrant*, 8 mei 2002. Deelnemers aan het Nationaal Kiezersonderzoek 2002 waren in overgrote meerderheid (86 procent) van mening dat politieke partijen noch politici schuld hadden aan de dood van Fortuyn, al was met name de aanhang van de LPF op dit punt erg verdeeld. Zie Van Holsteyn en Den Ridder, *op.cit.*, 40-47.

⁴⁴ Van Praag, 'De veranderende Nederlandse campagnecultuur', 30.

⁴⁵ *Ibidem*, 33.

⁴⁶ Zie bijvoorbeeld J. van Donselaar, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland, 1950-1990*, Amsterdam, 1991.

⁴⁷ Cramer, *op.cit.*, 242.

⁴⁸ S.J. Whitfield, 'Richard Nixon as a comic figure', in: *American Quar-*

terly, 37 (1985), no. 1, 114-132.

⁴⁹ Cramer, *op.cit.*, 238.

⁵⁰ Duus, *op.cit.*, 966.

⁵¹ Hogan, 'A licence to mock. A response', 44.

⁵² Hogan, 'Cartoonists and political cynicism', 47.